

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Питання морального виховання особистості завжди привертало увагу педагогів і психологів. У наш час, коли відбуваються докорінні зміни суспільного життя, переосмислюються соціокультурні цінності, вони набувають особливої актуальності. Зміна ідеологічних орієнтацій суспільства часто супроводжується наростанням у молодіжному середовищі соціальної апатії, нігілістичного ставлення до моральних цінностей. Все це вимагає пошуку нових педагогічних підходів до морального виховання молоді.

Вагомий внесок у дослідження проблем морального виховання особистості зробили такі вітчизняні педагоги та психологи, як І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, О. Киричук, Г. Костюк, М. Красовицький, Ю. Приходько, В. Сухомлинський, К. Чорна та ін. Питанням формування моральної свідомості особистості значну увагу приділяли А. Бойко, О. Богданова, В. Гурін, І. Зязюн, І. Кон, І. Мар'єнко, Т. Цвелих, Н. Щуркова та ін.

Аналіз основних досліджень і публікацій з даної проблеми свідчить, що увага сучасних дослідників зосереджується головним чином на проблемах морального виховання дошкільників (О. Кошелівська, Т. Фасолько), молодших школярів (С. Бакуліна, О. Безверхий, О. Матвієнко, В. Плахтій, В. Салко, Л. Степаненко, О. Штихалюк) та учнів підліткового віку (І. Білецька, В. Болотіна, І. Кравченко, А. Малихін, І. Романишин, О. Шкурін). Значно менше досліджень присвячено вивченню особливостей морального становлення особистості в юнацькому віці. Лише у декількох роботах, виконаних протягом останнього часу, розглядаються питання морального виховання студентської молоді: соціально-педагогічні умови формування морально-етичної культури майбутніх керівників (В. Діуліна), педагогічні умови формування правової свідомості майбутніх учителів (Я. Кічук, І. Романова), соціально-педагогічні умови становлення самооцінки особистісних моральних якостей студентів медучилища (М. Нарійчук). Водночас, юнацький вік потребує особливої уваги педагогів, оскільки в ньому відбуваються суттєві трансформації соціальної ситуації розвитку та формуються важливі когнітивні передумови становлення моральної свідомості особистості: абстрактно-поняттєве, критичне мислення, рефлексія, прогностичні здібності, теоретичні інтереси, самоідентичність. Для багатьох юнаків характерна внутрішня суперечливість моральної свідомості, в якій ригоризм і категоричність оцінок парадоксальним чином поєднуються з демонстративним скепсисом і сумнівами в обґрунтованості загальноновизнаних етичних норм. Молоді люди, в яких не сформувалася стійка система цінностей, легко скочуються до морального релятивізму: якщо все відносно, значить все дозволено.

Необхідність підвищення рівня моральної зрілості сучасної молоді зумовлює **актуальність дослідження педагогічних умов формування моральної свідомості**

студентів. Особливої гостроти ця проблема набуває у контексті підготовки майбутніх педагогів, для яких високий рівень моральної свідомості є показником професійної придатності та передумовою успішного виховання школярів на засадах гуманістично зорієнтованої суб'єкт-суб'єктної стратегії педагогічної взаємодії.

Мета статті – теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів, визначити сутність, критерії та рівні сформованості їх моральної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Результати аналізу наукових джерел засвідчили, що у працях філософів, психологів і педагогів висвітлено різні аспекти проблеми формування моральної свідомості особистості: філософський (О.Дробницький, О.Спіркін, А.Титаренко, Д.Шимановський та ін.), психологічний (І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, Л.Виготський, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн та ін.), педагогічний (О.Бондаревська, Є.Козлов, І.Краснобаєв, О.Калініна, Т.Коннікова та ін.). Узагальнення положень філософських і психологічних концепцій моралі дало підстави зробити висновок, що мораль як форма суспільної свідомості являє собою систему цінностей, принципів, норм і правил, які регулюють поведінку людини в різних сферах суспільного життя.

Встановлено, що у філософсько-етичній літературі розмежовуються три тісно взаємопов'язані аспекти моралі: моральна свідомість, моральні ставлення і моральна поведінка. Моральна свідомість становить раціональну основу морального життя людини, що дозволяє їй здійснювати ті або інші вчинки свідомо, з розумінням їх необхідності та доцільності. Індивідуальна моральна свідомість є вищою формою психічного відображення соціальних стосунків, в якій виявляється ставлення особистості до моральних норм суспільства, а також осмислюється особистий досвід і формується готовність до моральної поведінки [9, с.122].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про існування двох основних підходів до трактування змісту поняття „моральна свідомість”. Перший – широкий – полягає в розумінні моральної свідомості як єдності моральних знань, почуттів і способів поведінки (А. Малихін, В. Плахтій та ін.) [6, с.6], [8]. У другому – вузькому підході – моральна свідомість розглядається як система моральних уявлень, понять і способів морального мислення, які виступають раціональною основою моральної поведінки особистості (А. Зосимовський, Л. Кольберг, І. Мар'єнко, І. Харламов, В. Чепіков та ін.) [7, с.13], [10, с.49], [11]. Такий підхід, на нашу думку, точніше відображає сутність моральної свідомості особистості і дозволяє виділити в її структурі три взаємопов'язані компоненти: моральні уявлення і поняття; мислительні операції розпізнавання, аналізу та розв'язання моральних проблем; моральні цінності, які відображають особистісне ставлення до моральних норм і виступають критеріями оцінювання поведінки.

На підставі здійсненого аналізу уточнено сутність поняття «моральна свідомість». У дослідженні воно визначається як складна, інтегративна особистісна якість, що синтезує моральні поняття, цінності та способи морального мислення, які визначають загальний підхід до розв'язання особистістю моральних проблем, а

також її здатність до моральної саморегуляції й вибору адекватних способів поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії.

У дослідженні з'ясовано, що в основі більшості психолого-педагогічних підходів до формування моральної свідомості особистості лежить ідея інтеріоризації суспільних моральних понять і цінностей, які стають елементами внутрішньої мотиваційно-ціннісної системи особистості. При цьому інколи недостатньо враховується суб'єктна активність особистості в процесі становлення структур її індивідуальної моральної свідомості. Особистість нерідко розглядається як пасивний реципієнт соціальних впливів, який лише сприймає і засвоює нормативний комплекс зовнішніх моральних вимог [4, с.146]. Більш глибоко проблема формування моральної свідомості як раціональної основи поведінки особистості розглядається в когнітивно-еволюційній концепції (Ж.Піаже, Л.Кольберг, Г.Гілліган, Дж.Гіббс), філософською основою якої є розуміння моралі як справедливості, що ґрунтується на взаємній повазі до гідності кожної людини [12], [13], [14]. Ключовою для цього підходу є теза про неможливість розвитку моральної свідомості шляхом одного лише засвоєння особистістю моральних норм і формування відповідних навичок поведінки. Особистість має не просто оволодіти певними моральними знаннями, а навчитися самостійно осмислювати моральні поняття, розпізнавати й аналізувати моральні проблеми, приймати адекватні рішення в ситуаціях морального вибору.

Наше звернення до когнітивно-еволюційної концепції морального розвитку особистості пояснюється тим, що вона характеризується низкою особливостей, які уможливають її ефективне застосування у формуванні моральної свідомості майбутніх учителів:

- ґрунтується на діалогічній, суб'єкт-суб'єктній стратегії виховної взаємодії, що забезпечує свободу морального самовизначення студентів;
- відповідає віковим особливостям розвитку студентської молоді, якій властивий інтерес до теоретичного аналізу етичних проблем, прагнення пізнати глибинну сутність моральних понять і норм;
- сприяє розвитку професійно важливих якостей майбутніх учителів: рефлексії, емпатії, здатності до осмислення моральних ситуацій з позицій іншої людини, прогностичних здібностей, критичного мислення;
- забезпечує не лише інтеріоризацію моральних норм і засвоєння умінь соціальної взаємодії, а й розвиток соціоморального мислення, формування умінь розпізнавати, аналізувати та розв'язувати морально-етичні проблеми.

Спираючись на концептуальні положення когнітивно-еволюційного підходу, ми розглядаємо розвиток моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів як стадіальний процес, що характеризується такими особливостями:

- кожна наступна стадія розвитку моральної свідомості є якісно новим способом мислення, зорієнтованим на справедливе розв'язання моральних проблем;
- стадії утворюють інваріантну послідовність, тобто розвиваються в незмінному послідовному порядку, який не допускає перестрибування: щоб

досягти певної стадії морального розвитку, необхідно пройти через попередні;

- кожна стадія являє собою ієрархічне утворення, оскільки інтегрує способи мислення, характерні для попередніх стадій, і включає їх у більш диференційовану пізнавальну структуру;
- студенти переходять від однієї стадії розвитку моральної свідомості до іншої, стикаючись з поглядами, які суперечать їхній позиції й спонукають шукати більш досконаліший спосіб вирішення моральних проблем.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу виділити два основні підходи до визначення морального розвитку особистості: функціонально-аналітичний і синтетичний. Найпоширенішим є функціонально-аналітичний підхід, який полягає у виділенні переліків однорідних, не зведених у цілісну структуру моральних якостей, таких, наприклад, як працьовитість, чесність, гуманність, колективізм, скромність, дисциплінованість і ін. (М.Боришевський, Н. Єфременко, Л. Іванова, М.Монахов, І.Харламов і ін.) [3], [10]. Синтетичний підхід передбачає виділення інтегрального, максимально широкого критерію, який дозволяє виявляти і стисло фіксувати рівень моральної зрілості особистості (Л. Божович, В. Мерлін, М. Неймарк та ін.) [1], [2].

Обидва підходи мають певні переваги і обмеження. Зокрема, використовувані в синтетичному підході критерії моральної вихованості є надто загальними, малодиференційованими, що утруднює систематичний контроль за розвитком моральної свідомості особистості і вибір адекватних способів виховного впливу. Аналітичний підхід не дає змоги за окремими показниками побачити цілісний зміст моральної свідомості особистості. Крім того, обидва підходи зосереджують основну увагу на засвоєних особистістю нормативних моральних уявленнях і недостатньо враховують рівень розвитку соціоморального мислення, здатність самостійно аналізувати й розв'язувати морально-етичні проблеми.

У контексті визначення рівнів сформованості моральної свідомості особистості продуктивним є когнітивно-еволюційний підхід, який передбачає врахування не тільки обсягу засвоєних моральних понять і ставлення до них, але й якісних характеристик соціоморального мислення. Орієнтуючись на нього, ми виділяємо три критерії сформованості моральної свідомості студентів: *морально-інформаційний*, *морально-аналітичний* і *морально-ціннісний*. Перший критерій характеризує обсяг та глибину засвоєння особистістю моральних уявлень і понять. Другий критерій відображає характеристики соціоморального мислення особистості: стратегії та прийоми розв'язання моральних проблем; здатність до децентрації; соціальну перспективу поведінки, тобто соціальний контекст, на який особистість орієнтується у ситуаціях морального вибору. Третій критерій характеризує провідні моральні цінності, на які особистість орієнтується в соціальній взаємодії.

Означені критерії дали змогу виділити чотири якісно своєрідні рівні розвитку моральної свідомості студентів: *прагматичний*, *міжособистісно-орієнтований*, *суспільно-орієнтований*, *автономно-ціннісний*.

Прагматичний рівень характеризується спрямованістю особистості на задоволення власних потреб. Моральні норми дотримуються нею тоді, коли це сприяє реалізації її безпосередніх інтересів, а також потреб значущих для неї людей. Цей рівень моральної свідомості характеризується індивідуалістичною перспективою: слід поводитися так, щоб задовольнити свої потреби. Існує усвідомлення, що кожна людина має власні інтереси, які можуть конфліктувати з інтересами інших. Внаслідок цього визнається право кожного на задоволення власних інтересів. Це призводить до акцентування на інструментальному обміні як механізмові, через який індивіди координують свої вчинки заради взаємної вигоди.

Для *міжособистісно-орієнтованого рівня* характерними є спрямованість особистості на референтне оточення, а також прагнення до позитивної самооцінки та схвалення оточуючими. Типовою для цього рівня є конформна поведінка відповідно до стереотипів, яких притримується більшість людей. На цьому рівні індивідуалістична позиція, характерна для попереднього рівня, трансформується у позицію особистості, яка забезпечує довірливі стосунки з близькими людьми. Моральні норми при цьому сприймаються узагальнено, незалежно від окремої особи чи ситуації. Верховенство загальноприйнятих норм спрямовує особистість на виконання суспільних ролей заради соціального схвалення. Водночас її мислення ґрунтується на усталених стереотипах, у зв'язку з чим недостатньо усвідомлюється відносність і складність моральних норм. Як наслідок моральна поведінка спрямовується здебільшого іншими людьми і підпорядковується вимогам середовища.

Студенти з *суспільно-орієнтованим рівнем* моральної свідомості вважають, що виконувати свої обов'язки і дотримуватись встановлених правил потрібно заради збереження порядку в суспільстві. Вони орієнтуються на закони і правові акти як на найбільш стабільну і зрозумілу основу для вирішення моральних проблем. Особистості з цим рівнем властива перспектива узагальненого члена суспільства, що ґрунтується на розумінні соціальної системи як усталеного, послідовного набору правил і принципів, обов'язкових для всіх членів суспільства. Реалізація власних інтересів вважається законною лише тоді, коли узгоджується з підтримкою соціальної системи в цілому.

Студенти з *автономно-ціннісним рівнем* моральної свідомості вважають, що правила і закони повинні дотримуватися, оскільки вони є основою суспільної злагоди. Водночас вони усвідомлюють, що закони мають відносний характер і повинні гарантувати благополуччя більшості. Такі цінності, як свобода, почуття власної гідності, на їхню думку, повинні захищатися незалежно від позиції більшості. На цьому рівні моральність вчинків визначається не стільки конформним, стереотипним дотриманням законів і соціальних умовностей, скільки орієнтацією на внутрішні, свідомо прийняті етичні принципи, які ґрунтуються на універсальних моральних цінностях: рівність людей, справедливість і повага до людської гідності.

Результати констатуючого етапу дослідження засвідчили, що недостатня орієнтація навчально-виховного процесу у вищих педагогічних навчальних закладах на формування когнітивних передумов моральної поведінки призводить

до відставання багатьох студентів у розвитку моральної свідомості. У зв'язку з цим існує необхідність в науковому обґрунтуванні педагогічних умов цілеспрямованого формування моральної свідомості майбутніх учителів на етапі їх професійної підготовки.

Результати аналізу психолого-педагогічної літератури і практики підготовки майбутніх учителів дозволили визначити комплекс педагогічних умов, які сприяють формуванню моральної свідомості студентської молоді: педагогічна підтримка студентів у моральному самовизначенні; формування в групі виховного середовища, що стимулює засвоєння моральних понять і цінностей; залучення студентів до колективного аналізу та розв'язання морально-етичних дилем; систематична демонстрація студентам у процесі групових форм навчально-виховної взаємодії моральних суджень, які перевищують їх рівень морального розвитку.

З'ясовано, що важливу роль у формуванні моральної свідомості майбутніх учителів відіграє педагогічна підтримка їх морального самовизначення. Основними принципами реалізації такої підтримки є: згода студентів на допомогу, опора на наявні сили і потенційні можливості особистості, орієнтація на здатність студентів самостійно здійснювати моральний вибір, співробітництво, конфіденційність, доброзичливість і безцінність, безпека, захист людської гідності.

Іншою важливою умовою розвитку моральної свідомості студентів є створення в студентській групі відповідного виховного середовища. Воно являє собою сукупність обставин, які впливають на особистісне становлення студентів і сприяють інтеріоризації моральних норм і принципів поведінки. Суттєвим фактором формування сприятливого виховного середовища є стиль педагогічного спілкування викладачів із студентами. Аналіз психолого-педагогічних досліджень і виховної практики свідчить, що найбільш доцільним з погляду формування моральної свідомості студентів є стиль педагогічного спілкування, який відповідає суб'єкт-суб'єктній, діалогічній стратегії міжособистісної взаємодії. З'ясовано, що побудова педагогічного процесу на принципах діалогу як психологічно рівноправного співробітництва є необхідною умовою реалізації особистісного підходу у формуванні моральної свідомості студентів.

Метод аналізу проблемних моральних ситуацій, який передбачає педагогічне моделювання емоційно значущих для студентів завдань, стимулює їх до активного пошуку рішень у процесі зацікавленого спілкування. Продуктивним методом виховної роботи тут є дискусія, під час якої можуть виявлятися розбіжності в поглядах студентів на ті чи інші моральні проблеми, виникає можливість перетворити їх на предмет детального аналізу та рефлексії. Сприятливі умови для цього створюються в рамках особливої форми морального виховання – спільноти дослідників, специфіка якої полягає у спрямованості учасників на дослідження проблемної ситуації та досягнення спільного результату. Спільнота дослідників ґрунтується на системному розумінні групового процесу, взаємній зумовленості його компонентів, а також базисній тенденції до самоактуалізації.

Виховний потенціал дискусійного обговорення моральних дилем в умовах перетворення групи у спільноту дослідників забезпечується тим, що студенти

отримують можливість висловлювати різні ідеї, уточнювати власне розуміння моральних понять, оцінювати наслідки різних способів розв'язання ситуацій і, загалом, спільно мислити, відчуваючи задоволення від інтелектуального пошуку та спілкування. Завдяки цьому вони вчаться критично мислити, вирішувати складні моральні проблеми на основі аналізу відповідної інформації, зважувати альтернативні думки, приймати обдумані рішення, брати участь у дискусіях. Необхідною умовою успішної організації дискусійного обговорення є залучення таких прийомів інтерактивної взаємодії, як "велике коло", "акваріум", "мозковий штурм", "дебати" тощо.

Висновки. Отже, на основі результатів аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що моральна свідомість являє собою систему взаємопов'язаних моральних понять, цінностей і способів мислення, які визначають загальний спосіб розв'язання особистістю моральних проблем, а також здатність до моральної саморегуляції й вибору адекватних способів поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії. У моральній свідомості особистості відображається розуміння моральних норм, принципів і цінностей, а також осмислюється особистий досвід дотримання суспільних норм, формується готовність до моральної поведінки.

Спираючись на когнітивно-еволюційний підхід, виділено критерії розвитку моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів: морально-інформаційний, морально-аналітичний і морально-ціннісний. Морально-інформаційний критерій характеризує обсяг та глибину засвоєння особистістю моральних уявлень і понять, морально-аналітичний – параметри соціоморального мислення (стратегії та прийоми розв'язання моральних проблем, здатність до децентрації, соціальна перспектива поведінки, тобто соціальний контекст, на який особистість орієнтується у ситуаціях морального вибору), морально-ціннісний – провідні ціннісні орієнтації, якими особистість керується у стосунках з оточуючими людьми.

Означені критерії дали змогу виділити чотири якісно своєрідні рівні розвитку моральної свідомості студентів: прагматичний, міжособистісно-орієнтований, суспільно-орієнтований, автономно-ціннісний.

З'ясовано, що формування моральної свідомості студентів характеризується низкою особливостей, зумовлених віковими та соціокультурними умовами їх розвитку: активізація розвитку самосвідомості; перебудова змісту та співвідношення основних мотиваційно-ціннісних орієнтацій; розширення кругозору і поява теоретичних інтересів; посилення критичності у сприйнятті моральних норм; зростання довольного рівня моральної саморегуляції.

Визначено, що ефективний розвиток моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів забезпечується за таких педагогічних умов: педагогічна підтримка студентів у моральному самовизначенні; формування в студентській групі виховного середовища, що активізує засвоєння моральних понять і цінностей; залучення студентів до колективного обговорення морально-етичних дилем на матеріалі художніх творів і реальних життєвих ситуацій; використання групових форм навчально-виховної взаємодії, що забезпечують

систематичну демонстрацію студентам моральних суджень, які перевищують їх актуальний рівень морального розвитку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування моральної свідомості студентської молоді. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні гендерних особливостей становлення моральної свідомості молоді, удосконаленні методичного інструментарію педагогічної діагностики моральної свідомості.

Література:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович.– М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович. // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 23-31.
3. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей / М.Й. Боришевський. – К.: Знання, 1979. – 48 с.
4. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С. Выготский . // Собр. соч.: В 6-ти т. Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
5. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И.Лапина. – М.: Политиздат, 1988. – 479 с.
6. Малихін А.О. Виховання моральної свідомості учнів 5 – 7 класів на уроках трудового навчання: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова / А.О. Малихін. – К., 2000. – 20 с.
7. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И.С. Марьенко. – М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
8. Плахтій В.І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України / В.І. Плахтій. – К., 2002. – 21 с.
9. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л.Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 354 с.
10. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников / И.Ф. Харламов. – М.: Просвещение, 1983. – 158 с.

11. Чепиков В.Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников / В.Т. Чепиков. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 189 с.
12. Blatt M., Kohlberg L. The Effects of Classroom Moral Discussion upon Children's Moral Judgment / M. Blatt, L.Kohlberg //J. Moral Education. – 1975. – V. 4. – P. 130-144.
13. Gibbs J.C. Moral Maturity: Measuring the Development of Sociomoral Reflection / J.C. Gibbs, K.S. Basinger, D. Fuller. – NJ: Lawrence Erlbaum Assoc. Publishers. – 1992. – 178 p.
14. Gilligan C. In a different voice: Psychological theory and women's development / C. Gilligan. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. – 312 p.